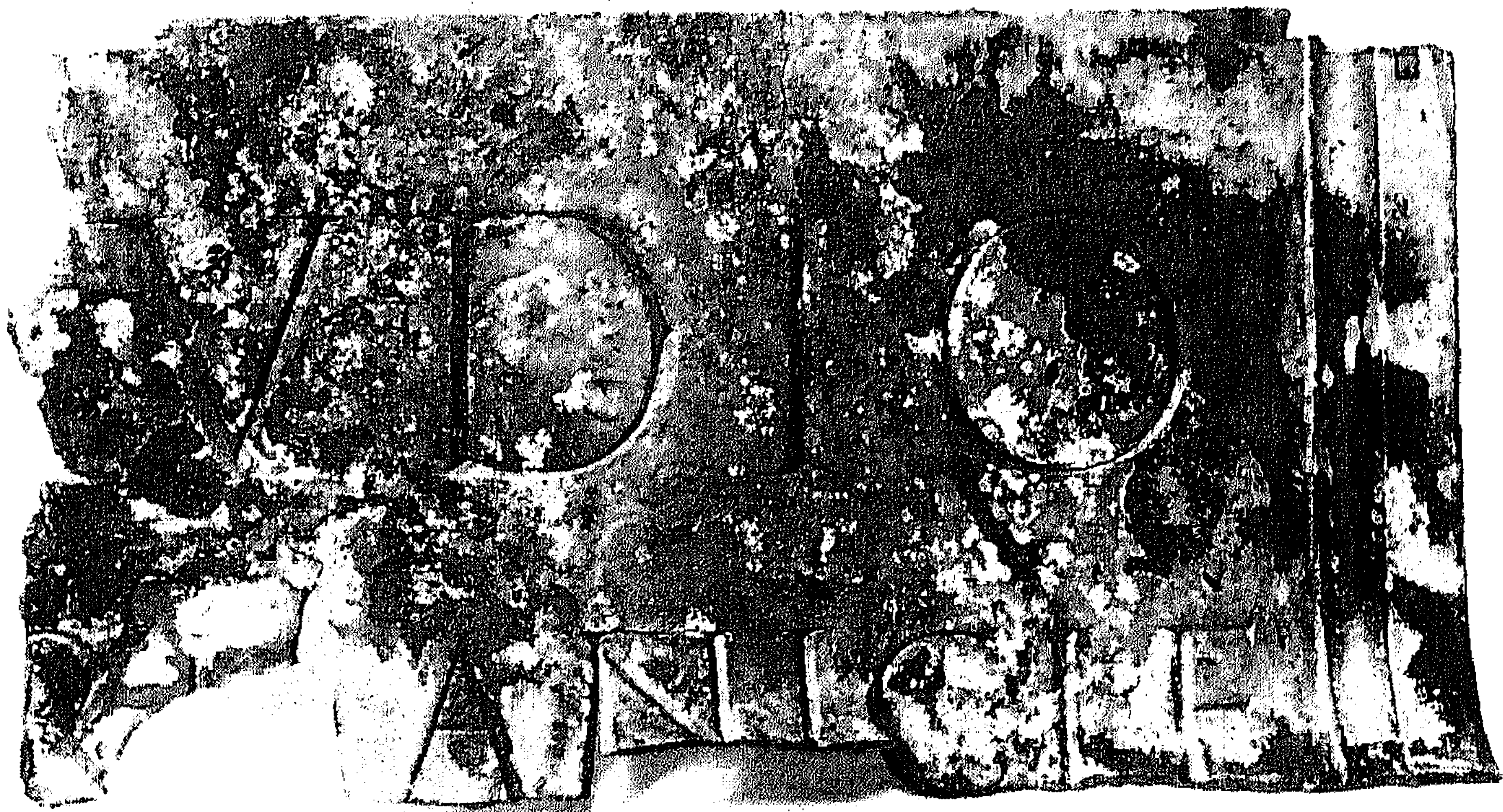

DEFTIEN LETTERS OP EEN BRONZEN PLAAT

In het zuiden van Escharen, in de gemeente Grave, zijn in de loop van 1979 ontgrondingswerkzaamheden uitgevoerd op een terrein vlak ten oosten van de Raam, tussen dit riviertje en de Rotseweg. Als gevolg daarvan is een zandkop, de „Hoge Burcht” genaamd¹⁾, geheel verdwenen. Vooral aan de activiteit van M.(F.M.) Koolen, Grave, is het te danken dat daarbij tal van archeologische vondsten zijn gedaan, in het bijzonder uit de Romeinse tijd. De daartoe behorende scherven van Romeins aardewerk dateren van het einde van de 1ste tot in de 3de eeuw. Op hetzelfde terrein heeft verder J. de Wit, Grave, een schat van 39 bronzen Romeinse munten ontdekt, en bovendien – als losse vondst – een gouden munt (aureus) van keizer Nero (54-68). In juni 1979 trof M. Koolen in de helling van de zandkop een houten waterput aan, bestaande uit een vierkant raamwerk van balken rondom een uitgeholde boomstam. In de vulling van de eigenlijke put, d.i. in de boomstam, werden behalve enkele scherven van een amfoor²⁾ twee vreemde voorwerpen gevonden: een volledige Romeinse vorstspan (*imbrex*) van uitzonderlijk groot formaat (l. 54.5, br. 33-24 cm³⁾ en een fragment van een bronzen plaat met een gedeelte van een Latijnse inscriptie (afb. 1), die de schrijver van deze bijdrage „al verschillende hoofdbrekens (heeft) bezorgd.”⁴⁾

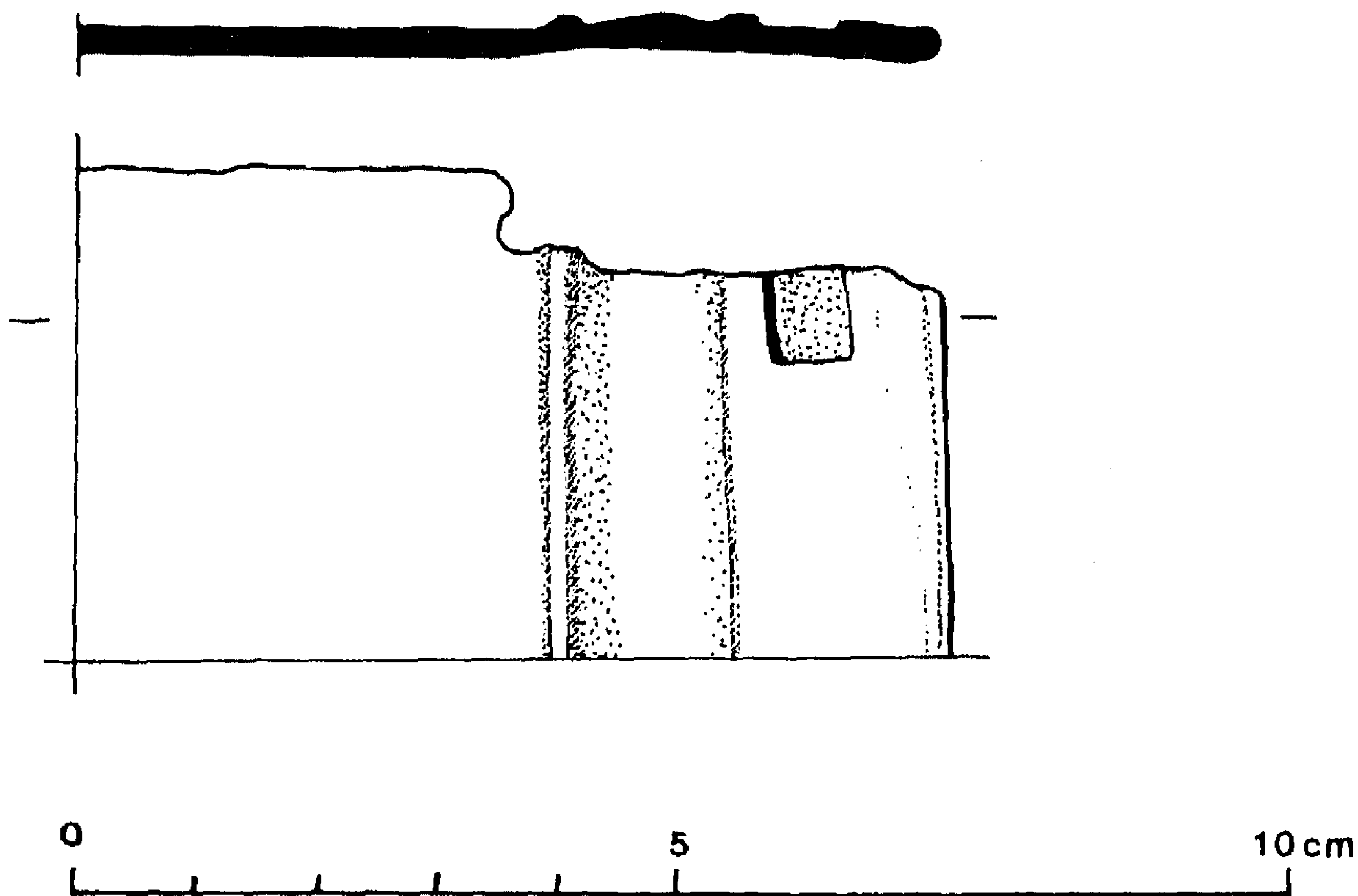
Dergelijke platen zijn uit Romeins Nederland nauwelijks bekend. In Nijmegen zouden in het verleden vijf Latijnse inscripties op (stukken van) bronzen platen aan het licht zijn gekomen, maar deze zijn alle spoorloos verdwenen en bovendien worden ze voor het grootste deel als onecht of niet-antiek beschouwd⁵⁾.

Afb. 1. Fragment van een bronzen plaat met gedeelte van een Latijnse inscriptie, gevonden te Grave-Escharen in 1979. Grootste afmetingen: 32.4 en 18 cm; hoogte van de letters in regel 1: ca. 5.8 cm, in regel 2: 3.7/3.8 cm. Foto A.W. Penders, R.O.B., Amersfoort.

Nadat de plaat uit Escharen – die rechtop tegen de binnenkant van de uitgeholde boomstam bleek te zijn gedrukt – ontdekt was, is deze door bemiddeling van de provinciale archeoloog van Noord-Brabant, drs. W.J.H. Verwers, naar Amersfoort vervoerd, alwaar ze in het Technologische laboratorium van de R.O.B. door G.J. Rombout zo goed mogelijk is schoongemaakt en geconserveerd⁶). Thans maakt ze deel uit van de collectie M. Koolen, die in bruikleen is gegeven aan het Archeologisch-historisch museum van de Stichting „Graeft Voort”, in het oude stadhuis aan de Markt te Grave⁷).

Het stuk brons is zwaar gehavend en sterk gecorrodeerd; aan de onderkant is het secundair verbogen en hier en daar ingescheurd. De grootste afmetingen bedragen 32.4 en 18 cm; de dikte is ca. 2.5 mm; de geprofileerde, ongeveer 3.3 cm brede rand aan de rechterzijde is maximaal 3 mm dik. Aan de bovenkant is het fragment recht afgebroken, vermoedelijk vlak onder een geprofileerde rand, die oorspronkelijk de – rechthoekige – plaat aan de vier zijden begrensd zal hebben. Rechts, boven in het overblijfsel van deze rand is een kleine rechthoekige verdieping te zien (afb. 2), het spoor van een z.g. gietgal. De plaat is – te zamen met de inscriptie – gegoten. Daardoor zijn er hier en daar holten in ontstaan, gallen of gietgallen, die vervolgens zijn bijgewerkt en dicht zijn gemaakt door er een stukje brons in te kloppen. Op het bewaard gebleven fragment van de plaat zijn tijdens de restauratie sporen ontdekt van drie gietgallen. In twee daarvan is de daarin na het gieten aangebrachte vulling van brons nog aanwezig; uit de derde gal, die op afb. 2 is te zien, is het secundair ingeklopte stukje brons in later tijd verdwenen⁸).

Afb. 2. Doorsnede en aanzicht van de rechter bovenhoek van de bronzen plaat uit Grave-Escharen. In de geprofileerde rand is bovenaan rechts het spoor van een gietgal te zien. Schaal 1:1. Tek. E.J. Ponten, Inst. O.G.A., Nijmegen.

Van de inscriptie zijn nog – geheel of gedeeltelijk – dertien letters aanwezig, en wel van drie woorden, die zeer waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van regel 1 en 2. De letters van de eerste regel hebben een hoogte van ca. 5.8 cm, die van de tweede zijn 3.7/3.8 cm lang geweest.

Het overgebleven gedeelte van de tekst luidt [– – –]AVDIO / [– – –]RMANICI·F. De punt tussen de tweede I en de F in regel 2 bestaat in werkelijkheid uit een boogje waarvan de opening naar boven is gericht en waaraan, aan de onderzijde in het midden, een soort komma of „cedille” is bevestigd.

In het opschrift zijn zonder enige twijfel de Romeinse namen *Cl]audius* en *Ge]rmanicus* te herkennen, d.w.z. namen die in verband gebracht kunnen worden met één of meer leden van de familie der Julisch-Claudische keizers (27 v.-68 na Chr.). De mogelijkheden strekken zich uit van de Romeinse veldheer – en stiefzoon van keizer Augustus – Drusus (Nero Claudius Drusus Germanicus, 38-9 v. Chr.) tot Nero (37-68; keizer van 54-68). De F in regel 2 is een afkorting van *filius* of liever *-ilio*). Naar alle waarschijnlijkheid betreft het een zekere Claudius, de zoon van een zekere Germanicus, wiens naam in de inscriptie voorkomt in de derde of zesde naamval (*dativus* of *ablativus*). Er blijken in feite slechts twee personen uit het Julisch-Claudische huis in aanmerking te kunnen komen, nl. Claudius (10 v.-54 na Chr., keizer van 41-54) en Nero, althans in de tijd nadat deze door Claudius was geadopteerd (25 februari 50) en voordat hij diens opvolger was geworden (13 oktober 54).

Wanneer men met behulp van de indices in Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*⁹⁾ de verschillende mogelijkheden nagaat, rekening houdt met de grootte van de bewaard gebleven letters en aanneemt dat deze deel hebben uitgemaakt van de eerste twee regels van de inscriptie, dan kunnen deze laatste slechts op één manier worden aangevuld, en wel als volgt: [T I (*berio*) CL]AVDIO / [DRVSI·GE]RMANICI·F(*ilio*). In de 3de (en eventueel in de 4de?) regel kunnen dan nog – min of meer afgekort – de woorden *Caesari* (of *Caesare*) *Augusto Germanico* te lezen zijn geweest¹⁰⁾. Een en ander kan enkel betrekking hebben op keizer Claudius¹¹⁾. Hierbij is het dan wel opvallend dat Claudius in het opschrift de zoon van Drusus Germanicus is genoemd, een uitdrukking die in verband met Claudius in inscripties alleen maar bekend schijnt te zijn uit de jaren waarin deze nog geen keizer was, dus vóór 24 januari 41. Tijdens zijn keizerschap heet Claudius in opschriften, als daarin melding wordt gemaakt van zijn vader, normaal enkel *Drusi filius*). Anderzijds kan men zich vooral op historische gronden moeilijk voorstellen dat de inscriptie uit Escharen zou dateren uit de tijd voordat Claudius tot keizer was uitgeroepen¹²⁾.

Om wat voor een inscriptie gaat het in dit geval? Het antwoord op deze vraag is mede afhankelijk van de naamval waarin de woorden *cl]audio* en *filius*), resp. in de 1ste en 2de regel voorkomen: de *dativus* of de *ablativus*, de 3de of de 6de naamval?

1. Indien het hier een *dativus* betreft, hebben we ongetwijfeld te doen met een ere-inscriptie, dus een opschrift aangebracht ter ere van Claudius. Een dergelijke inscriptie zou men kunnen verwachten op de sokkel van een beeld

van deze keizer¹³). Maar de plaat van Escharen lijkt bezwaarlijk als een stuk (van de bekleding?) van zo'n postament beschouwd te kunnen worden.

2. Veel meer mogelijkheden zijn er indien men aanneemt dat hier een ablativus te lezen is. Dan hebben we zeker te maken met een opschrift dat begonnen is met een datering, d.i. de vermelding van de twee consuls die in een bepaald jaar in functie waren en van wie keizer Claudius als belangrijkste persoon het eerste zou zijn genoemd. Nadat keizer Caius (Caligula) in 37 korte tijd te zamen met Claudius het consulaat had bekleed¹⁴), is Claudius tijdens zijn keizerschap nog vier keer als consul opgetreden, en wel in de jaren 42, 43, 47 en 51¹⁵).

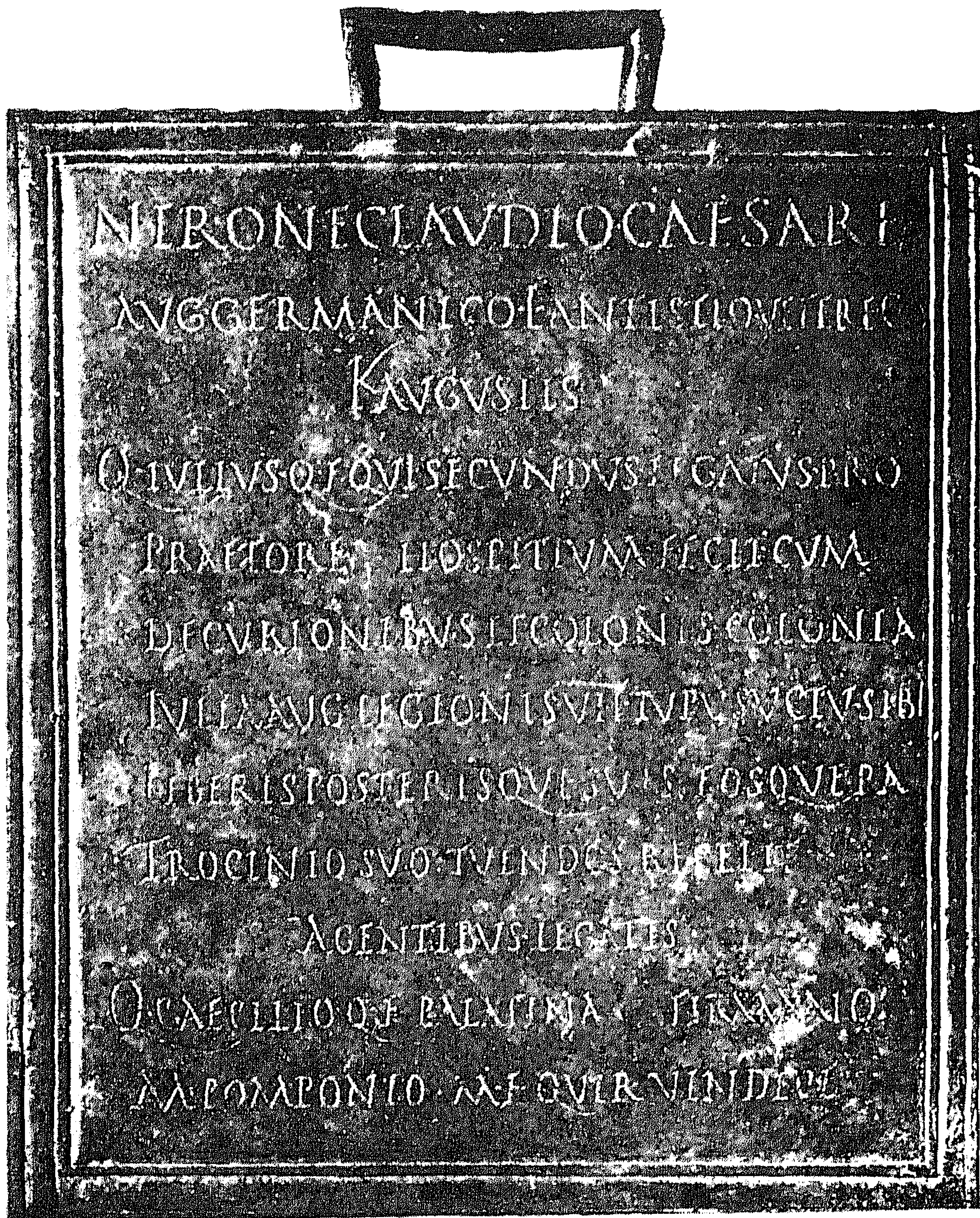
Inscripties op bronzen platen waarvan het begin wordt gevormd door een datering met behulp van de namen van consuls, zijn heel goed bekend. Het betreft hier een soort oorkonden, officiële bekendmakingen¹⁶), in het bijzonder van edicten of decreten en wetten, uitgevaardigd door b.v. de keizer¹⁷), de gouverneur van een provincie¹⁸) of een wetgevende instantie. Daartoe mogen eveneens gerekend worden besluiten van raadsvergaderingen van gemeenschappen: „gemeenten”, steden¹⁹), *civitates* en dergelijke, maar ook van gilden (*collegia*). Met name van besluiten van gemeenschappen die op een bronzen plaat zijn vastgelegd, kennen we tal van voorbeelden. Hiertoe behoren vooral de z.g. *tabulae patronatus*, die akten bevatten waaruit blijkt dat een gemeenschap een verdrag van gastvriendschap heeft gesloten met een invloedrijke persoon en deze tot *patronus*, beschermheer heeft gekozen. Daardoor was een bijzondere relatie ontstaan tussen enerzijds de patronus, die te allen tijde op de gastvrijheid van de desbetreffende gemeenschap kon rekenen, en anderzijds deze gemeenschap, die als *clientela* van de patronus van diens beschermheerschap en invloed kon profiteren.

De teksten van de bewaard gebleven *tabulae patronatus* beginnen meestal met de datering van het verdrag: de vermelding van de consuls van het jaar, doorgaans gevolgd door de dagtekening²⁰); vgl. afb. 3.

Er is alle reden om ten aanzien van de plaat uit Escharen aan een *tabula patronatus* te denken. Hierover is echter geen zekerheid te krijgen, vooral ook omdat ernstige bezwaren tegen een dergelijke opvatting zijn aan te voeren, in het bijzonder op grond van een belangrijke publikatie die onlangs door J. Nicols aan *tabulae patronatus* is gewijd²¹). Daarin is een dertigtal bronzen *tabulae patronatus*, die min of meer goed bewaard zijn gebleven, onderzocht met de bedoeling de oorsprong en de betekenis van deze documenten te achterhalen.

De platen hadden in het algemeen een rechthoekige vorm; soms waren ze aan de bovenzijde voorzien van een fronton in de vorm van een gelijkzijdige driehoek. De hoogte van de rechthoek was iets groter dan de breedte. Volgens Nicols zijn afmetingen van ca. 35 x 28 x 3 cm kenmerkend voor dergelijke *tabulae*²²). De plaat van Escharen is zeker iets meer dan 60 cm breed geweest²³).

Indien een gemeenschap had besloten zich tot een invloedrijke persoon te wenden met het verzoek om met haar een verdrag van gastvriendschap te sluiten en om haar in zijn bescherming, *clientela* op te nemen, werden enige

Afb. 3. Bronzen tabula patronatus (32 x 28 cm) uit 55 na Chr., gevonden in Algerije, thans in de Bibliothèque Nationale te Parijs (CIL VIII 8837 = ILS 6103); hoogte van de letters in regel 1: ca. 1.2 cm, in regel 2 vv.: ca. 0.8 cm. Naar R. Cagnat, Cours d'épigraphie latine, 4de dr., Paris 1914, pl. VIII, 1. Vertaling van de inscriptie: Tijdens het consulaat van Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus [keizer Nero, 54-68 na Chr.] (en) Lucius Antistius Vetus, op de 1ste augustus [van het jaar 55 na Chr.] heeft Quintus Iulius Quintus' zoon Secundus, van het Quirinische kiesdistrict, gouverneur [van de provincie Hispania Baetica?], gastvriendschap gesloten met de gemeenteraadsleden en burgers van de colonia Iulia Augusta van het 7de legioen Tupsuctu [stad in de provincie Mauretania Caesariensis, Algerije] – voor zichzelf, zijn kinderen en nakomelingen –, en over hen het beschermheerschap aanvaard. Ter voltooiing van dit besluit zijn afgevaardigd Quintus Caecilius Quintus' zoon Firmianus, van het Palatijnse kiesdistrict, (en) Marcus Pomponius Marcus' zoon Vindex, van het Quirinische kiesdistrict.

gezanten naar de toekomstige patronus gestuurd om daarover te onderhandelen. Nadat de twee partijen tot overeenstemming waren gekomen, werd een bronzen plaat waarop de overeenkomst was vermeld, in het openbaar tentoongesteld; een kopie daarvan werd vervolgens door gezanten naar de patronus gebracht en kreeg een plaats in diens huis. In 19 van de 30 door Nicols bestudeerde gevallen is de maatschappelijke positie van de patroni bekend. De meesten behoorden tot de *ordo senatorius*, de stand van de senatoren, of tot de *ordo equester*, de (tweede) stand van de ridders; de gemeenschappen waarover zij als hooggeplaatste ambtenaren of militairen het beschermheerschap hadden aanvaard, waren in het algemeen in bestuurlijk opzicht van hen afhankelijk. Daarnaast kunnen ook *peregrini*, niet Romeinse, inheemse personen die van grote lokale of regionale betekenis waren, als patronus zijn opgetreden²⁴).

De door Nicols onderzochte tabulae patronatus hebben alleen betrekking op gemeenschappen in Italia, Sardinia, Thracia, Mauretania, Africa Proconsularis, Hispania Baetica en Tarraconensis, vooral echter in de Afrikaanse en Spaanse provincies in de vroege Keizertijd²⁵).

Er is tot nu toe geen enkele tabula patronatus bekend van een gemeenschap in een van de Gallische of Germaanse provincies, in Britannia of in een van de provincies langs de bovenloop van de Donau.

De gemeenschappen die zich door middel van een verdrag verbonden hebben met een patronus en daaraan uiting hebben gegeven door middel van een tabula patronatus, kunnen o.a. Romeinse steden zijn geweest, *coloniae* of *municipia*, maar ook inheemse steden en bestuurlijke districten, zoals *conventus* of *civitates*²⁶).

Uit het ontbreken van bronzen tabulae patronatus in de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk mag geenszins geconcludeerd worden dat daar het instituut van het beschermheerschap van patroni over gemeenschappen als hun clientela niet heeft bestaan²⁷). Ook uit Romeins Nederland hebben we daarover een gegeven. Te Valkenburg-Houthem, bij de opgraving van de Romeinse villa bij Vogelenzang in het Ravensbosch, is in 1922/1923 een bronzen plaatje gevonden met een inscriptie, die o.a. melding maakt van een zekere T(itus) Tertinius, patronus van de pagus Catual(inus?)²⁸), d.i. een gouw die deel heeft uitgemaakt van de civitas Traianensis. Het bestuurscentrum van dit „departement” was de stad Colonia Ulpia Traiana-Xanten, waarin T. Tertinius een aantal hoge ambten heeft bekleed.

Nicols²⁹) vermoedt op goede gronden dat de tabulae patronatus doorgaans van hout zijn geweest en dat alleen exemplaren die vervaardigd zijn van een minder vergankelijk materiaal, nl. brons, bewaard zijn gebleven. Als dit juist is, dan zouden dergelijke tabulae ook ten noorden van de Alpen gebruikt kunnen zijn.

Uit het bovenstaande mag de conclusie worden getrokken dat het een hachelijke onderneming is, de betekenis van de plaat van Escharen te bepalen. Voor dit probleem is bij gebrek aan voldoende gegevens geen bevredigende oplossing te geven. Hoogstwaarschijnlijk gaat het hier om een

stuk waarop een officieel besluit is vastgelegd, dat genomen is in het jaar 42, 43, 47 of 51, toen keizer Claudius het consulaat bekleedde. Wellicht is het niet onmogelijk dat we te doen hebben met een fragment van een tabula patronatus, maar de vondst van een dergelijke plaat te Escharen zou wel iets heel bijzonders zijn, een unicum voor het noordwestelijke gedeelte van het Imperium Romanum. Verdere speculaties over de betekenis van dit stuk zijn vrijwel zinloos. Als het inderdaad een fragment van een tabula patronatus zou zijn, kan de onbekende gemeenschap die in dat geval een verdrag van gastvriendschap zou hebben gesloten met een onbekende patronus, evengoed de civitas Batavorum zijn geweest als b.v. de stad Colonia Claudia Ara Agrippinensium^(Клеуверен), die in het jaar 50 – vooral op instigatie van Claudius' echtgenote Agrippina – als zodanig is gesticht³⁰); tot patronus zou heel goed gekozen kunnen zijn de toenmalige *legatus Augusti pro praetore*, de gouverneur van het militaire district Germania Inferior³¹) . . . .

Een ander, evenzeer onoplosbaar probleem is de vraag: in welke omstandigheden en wanneer en waarom is het fragment van de plaat terechtgekomen in de vulling van de waterput, die naar alle waarschijnlijkheid in de Romeinse tijd te Escharen is aangelegd? Noch de vondstomstandigheden noch andere vondsten die in de buurt van de put zijn gedaan, kunnen ons ten aanzien van deze kwestie verder helpen. Het is zelfs niet bekend op wat voor een nederzetting of woonplaats de waterput betrekking heeft gehad.

„Het zou prachtig zijn als in Escharen of elders het ontbrekende stuk gevonden werd.”³²)

Of mag dat alleen maar een droom zijn?

Nijmegen, 19 maart 1981

J.E. BOGAERS

Noten

- 1) Kaartblad 45 oost, coördinaten ca. 179.88/415.86 (meded. W.J.H. Verwers). – Het toponiem „Hoge Burgt” (Hoogeburg, Hogenburg, Hooge Burcht, Den Burch) is in archeologische kringen vooral bekend als veldnaam en naam van een boerderij in Alphen Z.-H.-Zwammerdam, vlak bij de plaats van het daar ontdekte Romeinse castellum. Zie J.K. Haalebos, Zwammerdam – Nigrum Pullum. Ein Auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes, Amsterdam 1977, 9 vv. (met Abb. 2 en 4) en 73; A.W. Byvanck, Excerpta Romana ([ER] I-III, 's-Gravenhage 1931-1947) II, 196, nr. 331 en III, 134.
- 2) Van het type Dressel 20 = Stuart 138; zie Corpus inscriptionum Latinarum [CIL] XV/2, tab. II, M.H. Callender, Roman Amphorae, London 1965, 281, fig. 1 en P. Stuart. Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen, 2de dr., 's-Gravenhage 1977, 58 v.
- 3) Vgl. J.H. Holwerda – W.C. Braat, De Holdeurn bij Berg en Dal, centrum van pannembakkerij en aardewerkindustrie in den Romeinschen tijd. Oudheidk. Meded. Leiden 26, 1946, suppl., 71, waar voor vorsten (*imbrices*) een lengte wordt opgegeven van 34 en 38 cm.
- 4) M. Koolen, Een sensationele vondst te Escharen, in: Jaarverslag van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afd. Nijmegen en omstreken, 12, 1979, 22-24. Zie ook H. Beex in: Bisdomblad 29 juni 1979, 12; 6 juli 1979, 12; 19 oktober 1979, 12; W.J.H. Verwers in: Jaarverslag van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1979, 13. – De schrijver wil M. Koolen gaarne hartelijk danken voor de hem verleende toestemming om de bronzen plaat met inscriptie te publiceren.

- 5) CIL XIII 1320*, 1332* en 1333* = ER II, nr. 177 (door A.W. Byvanck t.a.p. als echt beschouwd; zie ook de afbeelding in: Iohannes Smith [= Smetius], *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum, Amstelodami 1644*, 55), 179 en 181; F.J. de Waele, *Het museum der R.K. Universiteit te Nijmegen, Jaarboek der Sint Radboud-Stichting 1938*, 31-33, vooral 31: „het kostbaarste stuk der verzameling, de bronzen plaat met het dekreet van keizer Maximinus Thrax (235-238 n. C.)”.
- 6) Voor de restauratie waren aan de achterzijde nog vele sporen van hout te zien; daaronder is een groot aantal krassen in het brons te voorschijn gekomen.
- 7) M. Koolen, *Het Graafse Museum is weer open*, in: *Jaarverslag van de Arch. Werkgem. voor Nederland, afd. Nijmegen en omstr.*, 13, 1980, 10.
- 8) Naar mededelingen van H.F. Wijnman, *Technologisch laboratorium, R.O.B., Amersfoort*.
- 9) H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae* ([ILS] I-III, Berolini 1892-1916, anastatische dr. 1954-1955), III, 1, p. 261-267.
- 10) Vgl. ILS III, 1, p. 265.
- 11) Nadat Nero door Claudius was geadopteerd, is hij tijdens het leven van Claudius in inscripties o.a. genoemd: *Ti(berius) Claudius*, *Ti(beri) Claudi Caesaris Augusti Germanici filius*, *Nero Caesar* (vgl. ILS 224), maar in het geval van de Escharense plaat kan het opschrift onmogelijk een dergelijke tekst bevat hebben.
- 12) Men zou kunnen denken aan de maanden juli en augustus van het jaar 37 na Chr., toen keizer Caius (Caligula) en zijn oom Claudius samen het consulaat bekleedden; vgl. A. Degrassi, *I fasti consolari dell' Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma 1952, 10. De inscriptie uit Escharen zou dan o.a. een datering bevat kunnen hebben door middel van de namen der twee fungerende consuls, waarbij Caligula – als keizer – ongetwijfeld het eerste vermeld zou zijn geweest, maar in dat geval zou aan de regel met *Claudio* nog minstens één regel vooraf moeten zijn gegaan, hetgeen onwaarschijnlijk is.
- 13) R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, 4de dr., Paris 1914, 251 (§ 2) en 257 vv., vooral 259; ILS 107¹⁰ en 198.
- 14) Zie n. 12.
- 15) Degrassi 1952 (n. 12), 12-14; vgl. Suetonius, *Claudius* 14.
- 16) Cagnat 1914 (n. 13), 293 vv.; E. Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973, 48 vv.
- 17) Vgl. ILS 206: *Edictum Claudii de civitate Anaunorum*, 15 maart 46.
- 18) Vgl. ILS 5947: decreet van de proconsul van Sardinia, 18 maart 69.
- 19) Vgl. ILS 112; 4175; 6509.
- 20) Cagnat 1914 (n. 13), 330; J.E. Sandys – S.G. Campbell, *Latin Epigraphy*, 2de dr., London 1927, 146; F. Battle Huguet, *Epigrafia latina*, 2de dr., Barcelona 1963, 3 en 236, en pl. VI, 1 en 2; Aem. Hübner, *Exempla scripturae Latinae a Caesaris dictatoris morte ad aetatem Iustiniani*, Berolini 1885, 301-311, nr. 862 vv.; ILS 6093-6116 en 7216-7221.
- 21) J. Nicols, *Tabulae patronatus: A Study of the Agreement between Patron and Client-Community*, in: Hildegard Temporini – W. Haase (eds.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 13, Berlin – New York 1980, 535-561.
- 22) Nicols 1980 (n. 21), 536.
- 23) Enkel de *tabula patronatus* ILS 7221 (CIL XI 5749) komt wat de breedte betreft (ruim 60 cm) ongeveer overeen met de plaat van Escharen, maar daarbij gaat het om een *titulus collegiorum*, een *tabula patronatus* van enige gilden in de Italische stad Sentinum (in Umbria, bij Sassoferrato).
- 24) Nicols 1980 (n. 21), 543 vv.
- 25) Nicols 1980 (n. 21), 538, table 1, en 561, appendix 2.
- 26) Nicols 1980 (n. 21), 541 vv.
- 27) Zie vooral L. Harmand, *Le patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire*, Paris 1957.
- 28) *L'Année épigraphique 1926*, 129 = ER II, nr. 33 b; zie ook W.A. van Es, *De Romeinen in Nederland*, 3de dr., Haarlem 1981, 235 v. met afb. 180 a.
- 29) Nicols 1980 (n. 21), 558 v.
- 30) Tacitus, *Annales* XII, 27.
- 31) Vgl. E. Ritterling, *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, 47-49.
- 32) Koolen 1979 (n. 4), 24.